
A. J. GUREVIČ

VREME KAO PROBLEM KULTURNE ISTORIJE*

Predstave o vremenu bitne su komponente društvene svesti, njihova struktura odražava ritmove i kadence koji obeležavaju razvoj društva i kulture. Način percepcije i apercpcije vremena otkriva brojne osnovne težnje društva i klasa, grupa i pojedinaca koji ga sačinjavaju. Vreme zauzima jedno od značajnih mesta u „modelu sveta” koji je karakterističan za ovu ili onu kulturu, isto onako kao i ostale bitne komponente datog „modela”: prostor, uzrok, promena, broj, odnos između osećajnog i nadosećajnog sveta, odnos posebnog i opšteg, dela i celine, sudbina, sloboda itd.

Svaka civilizacija opaža svet kroz svoje sopstvene sisteme. Ovi se obrazuju tokom praktične delatnosti ljudi, na osnovu sopstvenog iskustva i tradicije nasleđene od prethodnih pokoljenja. Svakom stupnju napretka proizvodnje, razvoja društvenih odnosa i osamostaljivanja čoveka u odnosu na njegovu prirodnu okolinu odgovaraju posebni načini doživljavanja sveta. U tom smislu, sve navedene kategorije, uključujući i „vreme”, odražavaju društvenu praksu. Ali one istovremeno doprinose oblikovanju prakse u forme određene postojećim „modelom sveta”. Ako je istina da je kultura „druga priroda čoveka”, isto je tako istina, izgleda, da se ne može razumeti jedan istorijski poseban tip strukture ljudske ličnosti ukoliko se ne prouče načini percepcije i apercpcije vremena svojstveni odgovarajućoj kulturi. Osećanje vremena jedan je od bitnih „parametara” ličnosti.

*) Pogovor knjizi *Les cultures et le temps* (Kulture i vreme) Payot/UNESCO, Paris, 1975, str. 257.

Pošto se stav prema vremenu i način na koji se opaža i doživljava menjaju sa razdobljima i civilizacijama, vreme predstavlja problem kulturne istorije, ali različit od problema koji predstavlja u filozofiji, modernoj fizici, psihologiji ili književnosti.

Savremeni čovek živi *sub speciae temporis*. On lako rukuje kategorijom „vreme”, stičući bez velikih teškoća svest o najudaljenijoj prošlosti. On tvrdi da može da predvidi budućnost, da planira svoju delatnost, da daleko unapred predodredi razvoj nauke, tehnike, proizvodnje i društva. Ova sposobnost se objašnjava vrlo visokim stupnjem izgrađenosti vremenskih sistema koje koristimo. O vremenu i prostoru misli se kao o apstrakcijama koje jedino dopuštaju da se stekne slika jedinstvenog svemira, da se dobije predstava jedinstvenog i povezanog sveta. U modernim vremenima ove su kategorije stekle samostalnost, mogu se koristiti kao instrumenti, ne pozivajući se na određene događaje od kojih su apsolutno nezavisni. U našoj svesti vreme nije toliko vezano za pojave koje se u njemu odigravaju koliko za instrumente koji dozvoljavaju da im se izmeri tok. Postavši gospodar vremena, to jest, naučivši da ga meri i odmerava s vrlo velikom tačnošću, da ga štedi i da ga troši, čovek mu je istovremeno postao i rob. Zaista, predstava o vremenu, o njegovom proticanju, o njegovoj nepovratnosti stalno je prisutna u svesti današnjeg „užurbanog” čoveka. U savremenoj civilizaciji bezmerno su porasle vrednost i značaj brzine i korenito se izmenio sam ritam života. Ovaj ritam igleda stanovnicima industrijalizovanih zemalja uobičajen i neizbežan. Nepovratno, jednosmerno, vektorsko vreme, deljivo u podeoke jednake veličine i odgovarajuće vrednosti, vreme naših hronometara, časovnika i kalendara, vreme shvaćeno kao oblik postojanja materije, kao „čisto trajanje”, nerazlučivi je deo naučne slike sveta onakve kakva se obrazovala tokom ovih poslednjih vekova, slike koja se sad menja (ali u okviru iste te naučne misli).

Nikad još, u celoj svojoj istoriji, čovečanstvo nije imalo takav osećaj vremena kakav prevladuje u razvijenim zemljama.

Sadašnja percepcija vremena ima vrlo malo veze s percepcijom ranijih doba. U takozvanoj primitivnoj ili mitološkoj svesti ova kategorija ne postoji u vidu apstrakcije, jer je samo mišljenje, na arhaičnim stupnjevima razvoja prvenstveno konkretno, predmetno. Svest obuhvata svet u njegovoj sinhronskoj i dijahronskoj celini, te je dakle „vanvremenska”. Događaj koji se odigrao ranije i događaj koji se sad zbiva ta svest može da shvati kao pojave na istom planu, čije je

zbivanje obuhvaćeno istim vremenskim trajanjem. Zato percepcija vremena primitivnog čoveka izgleda savremenoj svesti neorganizovana. U stvari vreme ima u arhaičnoj svesti bitno drugačiju strukturu. Prosto rečeno osećanje vremena se u primitivnom društvu proteže samo na najbližu budućnost, na nedavnu prošlost i na sadašnju delatnost, na pojave iz neposrednog okruženja čoveka. Izvan tih granica zbivanja se mnogo neodređenije opažaju, slabo su vremenski ustrojena, te pripadaju već legendi ili mitu.

U takozvanoj primitivnoj ili mitološkoj svesti ova se kategorija ne javlja u vidu neutralnih koordinata, već kao moćna i tajanstvena sila koja rukovodi svim stvarima, životom ljudi i bogova. Zato je vreme tu zasićeno afektivnom vrednošću: ono može biti dobro ili zlo, naklonjeno nekim delatnostima, nenaklonjeno drugim; postoji sveto vreme, vreme praznika, žrtvovanja i reprodukcije mita vezanog za povratak „iskonskog vremena”, koje svetovno vreme izbacuje „iz optičaja”. U tom društvu, vreme se ne odvija pravolinijski od prošlosti ka budućnosti, ono je ili nepomično ili ciklično. Ono što je već bilo vraća se u pravilnim razmacima. Ova ciklična apercija vremena, koja se sreće i mnogo kasnije u obnovljenom obliku i u mnogo razvijenijim društvenim sistemima, u velikoj je meri vezana za činjenicu da se čovek nije odvojio od prirode i da mu je svest podređena periodičnim promenama godišnjih doba. Ritam društvenog života zavisi od smenjivanja godišnjih doba i proizvodnih ciklusa koji su im prilagođeni. Prema tome tumačenje prirodnog sveta, pa i društvenog sveta, prema mitskim kategorijama rađa verovanje u večito „vraćanje”. Ljudska dela su ponavljanje onoga što je nekad izvršilo božanstvo ili „kulturni heroj”, preci se ponovo rađaju u potomcima. Svest primitivnog čoveka nije usmerena ka opažanju promena: ona je okrenuta iznalaženju starog u novom. Zato se budućnost, za nju, ne razlikuje od onoga što je bilo.

Nije teško videti da ovakvo poimanje vremena izražava određenu ocenu ljudske ličnosti u kojoj nezavisnost i osobenost nemaju nikakve vrednosti. U primitivnom društvu pravilo je strogo se uklapati u tradicionalne uzore. Novatorski stav je za opštu osudu. Naprotiv, obavezno je strogo poštovanje obreda egzistencije. Po samoj svojoj suštini ovo društvo ima krajnje ograničene mogućnosti promene, a njegova se stabilnost održava samo zahvaljujući krutom mehanizmu sveukupne društvene kontrole. Pojam večitog vraćanja vremena deo je tog mehanizma. Kao ni vreme ni jedinka nije jedinstvena u svojoj vrsti. Dž. Dž. Vitrou (G. J. Whitrow), s pravom utvrđuje težnju arhaičnog čoveka da „prevaziđe” ili „odstrani” vreme. Težnja da se

uništi vreme koje protiče vraćanjem na mitski prototip, na iskonsko *illud tempus* predstavljala je možda samo pokušaj prevazilaženja usamljenosti i izdvojenosti pojedinačne egzistencije. S mitom o obnavljanju vremena, arhaična kultura je čoveku davala mogućnost da pobedi kratkoću svog jedinog života. Ne odvajajući se ni mislima ni ponašanjem od rodovskog društva čovek je varao smrt...

Za koncept mitološkog vremena vezuje se i zamisao da su svi oblici vremena, prošlost, sadašnjost i budućnost, raspoređeni u istoj ravni i da su u izvesnom smislu „istovremeni”. Ovde se susrećemo s pojavom „prostornosti” — vreme je doživljeno na isti način kao i prostor, i sadašnjost nije odvojena od vremenskih blokova koje čine prošlost i budućnost. Antički čovek vidi prošlost i sadašnjost kako se prostiru oko njega, prožimaju i objašnjavaju jedna drugu. Prošlost ne prestaje da traje, zato i nije ništa manje stvarna od sadašnjosti. Na toj predstavi se temelji kult predaka i svi prauzori koji se ponavljaju prilikom izvođenja mitova i obreda u vreme praznika. Pobožno poštovane tradicije su materijalizovane i produžene prošlost, koja preovlađuje u sadašnjosti. Ali i budućnost učestvuje u sadašnjosti: može se gledati, vršiti magijski uticaj na nju: otuda predskazanja, vidovitost, proročki snovi i, takođe, verovanje u sudbinu. Sudbina je neopoziva jer, u izvesnom smislu, ono što mora da se ispuni već je činjenica. U svakom slučaju budućnost, primljena kao sudbina, može da se oseti u sadašnjosti: tako, čovek, određen da umre već nosi, unapred, pečat smrti, ona ga obuhvata svojom senkom, na njegovom se telu mogu opipati rane, koje će zadobiti u budućem boju, on „zaudara” na leš. U takvom stavu prema vremenu nema jasne granice između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Vreme u ovom obliku svesti nije apstraktno, „prazno” trajanje. Ono je sam život ljudi i s njim se kvalitetno menja. Vreme je solidarnost ljudskih pokoljenja koja jedno drugo slede i vraćaju se, ponavljajući se kao godišnja doba. Vreme je isto toliko stvarno i opipljivo koliko i ostali svet. Ovo shvatanje vremena odražava osećanje punoće bića, koje je svojstveno antičkom čoveku. Biće nije analitičkim duhom izdelfeno u posebne kategorije, lišene svoje konkretne sadržine. Vreme kao i prostor, dati su ne izvan iskustva ili pre njega, već jedino u samom konkretnom iskustvu, obrazujući elemente koji ga sačinjavaju i koje je nemoguće odvojiti od životnog tkiva. Zato vreme i nije toliko pojmljeno svešću koliko je spontano doživljeno.

Sasvim jasnu granicu između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti moguće je povući tek u času

---

kad pravolinijska percepcija vremena, vezana za predstavu o njegovoj nepovratnosti, počne da preovlađuje u društvenoj svesti. To ne znači da je ovakvo razlikovanje potpuno odsutno u arhaičkim društvima: životno iskustvo daje čoveku elemente koji mu dopuštaju da rasvetli uzastopnost svojih radnji i pojava u prirodi. Hronološki nizovi, u koje se povezuje praktični život ljudi, razdvojeni su, u njihovoj svesti, od mitskog vremena, te preci i njihovi živi potomci postoje u različitim vremenostima. Međutim, svečanosti i obredi obrazuju kariku koja vezuje ove dve percepcije vremena, ove dve razine poimanja stvarnosti. Tako jednosmerno pravolinijsko vreme ne preovlađuje u ljudskoj svesti: ono je podređeno cikličnom poimanju pojava života, mitskoj slici sveta.

Spoj pravolinijskog poimanja vremena s cikličnim poimanjem, mitskim i poetskim, sa „kondenzacijom vremena putem sna” (Tomas Man), zapaža se tokom cele istorije; problem je u uklapanju ovih različitih oblika doživljenog s opažanjem proticanja vremena. Na različitim stupnjevima brojni narodi, koji su stvorili velike civilizacije starog veka, imali su svest o cikličnom vremenu. U temeljima sistema vrednosti, na kojima su zasnovane različite stare istočne kulture, nalazi se predstava o nepomičnosti, o večitoj sadašnjosti nerazlučivo vezanoj za prošlost. Ciklično smenjivanje doba, dinastija i vladavina, koji imaju liturgijski red i podređeni su strogom ritmu, točak kosmičkog poretka koji se okreće oduvek, stalno ponavljani ciklus rađanja i smrti — sve te predstave svedoče o potpunom odsustvu razlike između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Promene se više odnose na površinu života no na njegovu suštinu. U svakodnevnom životu vreme otiče, ali to je vreme samo privid sveta, a pravo vreme je večnost više stvarnosti koja ne podleže promeni.

U predstavama antičkih naroda svet je iz ruku Tvorca izašao dovršen, prošlost i budućnost postoje u sadašnjosti.

Antički svet se s pravom smatra kolevkom evropske civilizacije. Međutim, reklo bi se da ništa ne ukazuje toliko na duboku suprotnost između antičke i moderne kulture koliko njihova tumačenja vremena. Ako u današnjoj svesti vektorsko vreme suvereno vlada, u helenskoj svesti je igralo drugorazrednu ulogu. Kod Grka je poimanje vremenosti bilo pod jakim uticajem mitskog tumačenja stvarnosti. Svet su shvatali i doživljavali ne u kategorijama promena i razvoja već tako kao da je u mirovanju ili u toku jedne revolucije u „velikom krugu”. Događaji koji se odigravaju u svetu nisu jedinstveni: pojedina razdoblja se ponavljaju i nekadašnji ljudi i događaji ponovo će se pojaviti po isteku „Ve-

like godine" — Pitagorine ere. Čovek posmatra skladan i savršen svemir „materijalni, osećajni i živi", „koji se javlja kao večita ciklična rotacija materije, koja čas izbija iz bezobličnog haosa, iznenađujući svojim skladom, svojom simetrijom, svojim ritmičkim sklopom, svojom uzvišenom i mirnom veličinom, čas jureći u propast, narušavajući svoju ravnotežu i ponovo se pretvarajući u kaos". U likovnoj umetnosti Antike ogleda se taj stav prema vremenu: način na koji su prikazana tela u antičkoj umetnosti pokazuje da su ljudi starog veka u sadašnjem trenutku videli punoću bića dovršenog u samom sebi i nepodložnog razvoju. Tako je i sa filozofijom: dijalektički prelazi iz jednog stanja u drugo ne prekidaju obrtanje sveta i materije. „Bio, jeste i biće oblici su vremena koje podražava večnost i napreduje u krugu sledeći broj" (Platon). Helenka svest okrenuta je prošlosti, svetom vlada sudbina kojoj su i bogovi podređeni, te prema tome nema mesta za istorijski razvoj. Antički svet je statičan, „astronomski" (A. F. Lozev). Prema predstavama antičkih ljudi, „zlatno doba" je iza leđa, u mitskoj prošlosti. Ljudi starog veka kao da su bili ljudi koji „u budućnost idu natraške, okrenuvši joj leđa".

Ovo mitsko-poetsko, statično i ciklično poimanje sveta tako svojstveno Helenima, preobrazilo se u Rimu. Rimski istoričari biće mnogo osetljiviji na pravolinijsko proticanje vremena i tok istorije će tumačiti ne više u kategorijama mita, već oslanjajući se na određene trenutke istorije (osnivanje Rima, itd.). Međutim, uprkos napretku filozofske misli, antički svet nije stvorio filozofiju istorije koja bi se otisla dalje od opšteg istorijskog pesimizma: u svom posmatranju sveta, ljudi starog veka nisu poimali istoriju kao dramu, kao polje delanja za razvijanje slobodne volje čoveka.

U antičkom svetu čovek još nije bio u stanju da se otrgne od svoje prirodne egzistencije i da se odlučno suprotstavi svojoj sredini. Njegova zavisnost od prirode i njegova nesposobnost da je pojmi kao objekat na koji bi on delovao spolja, dobijaju svoj konkretni izraz u ideji o unutrašnjoj analogiji čoveka („mikrokosmos") i sveta („makrokosmos"), koji imaju jedinstvenu strukturu i sačinjeni su od istih elemenata. Otud potiče slika (koju je pozajmio Rable), „grotesknog tela", nedovršenog, nedovoljno odvojenog od okoline koja ga okružuje i u nju prelivenog, otvorenog ka svetu koji prima. Kao što je pokazao M. M. Bahtin, ova je slika igrala prvorazrednu ulogu u antičkoj i srednjovekovnoj kulturi, održavajući se konstantno u narodnoj svesti tokom nekoliko razdoblja sve do Renesanse. Renesansa obeležava prelaz na novo shvatanje sveta i na novo ljudsko poimanje samog sebe

(individualizam i „suzbijeno” telo, „izdvojeno” od sveta). Verovatno da je ovom specifičnom poimanju stvarnosti odgovarao poseban stav prema vremenu.

N. I. Konrad je pokazao da su Polib i Se-Ma-C'ien, koji su živeli u oblastima društveno i kulturno potpuno različitim, iznenađujuće slično tumačili istoriju kao kružni proces. Istina ova dva velika istoričara starog veka su začela to tumačenje, smatrajući da krug ne znači prosto ponavljanje već da samoponavljanje u sebi nosi nov sadržaj. Ipak ni jedan ni drugi nisu uspeli da iziđu iz okvira shvatanja sveta i poimanja vremena svojstvenog svom dobu i kulturi: istorija je za njih i njihove sunarodnike bila samo večito vraćanje istih političkih oblika u određenom poretku.

Linearno vreme — jedan od mogućih oblika društvenog vremena — preovladalo je kao jedini sistem računanja tek u evropskoj kulturnoj oblasti. Ali je do toga došlo tek posle vrlo dugog i složenog razvitka. Kidajući s paganskim cikličnim viđenjem sveta, hrišćanstvo je iz Starog zaveta uzelo pojam doživljenog vremena kao eshatološki proces, kao žudno iščekivanje velikog događaja kojim se razrešava istorija: pojava Mesije. Mada preuzima eshatologičnost Starog zaveta, učenje Novog zaveta preobrazilo je ovu predstavu i potpuno obnovilo pojam vremena.

Kao prvo, u hrišćanskom viđenju sveta pojam vremena je različit od pojma večnosti — koji je u drugim sistemima antičkog mišljenja obuhvatao i zemaljsko vreme. Večnost je nemerljiva podeocima vremena, ona je atribut Boga, koji „nije bio, neće biti, već jeste uvek”. A zemaljsko vreme je „senka večnosti”, „nizanje stvari” (Honorius Augustodunensis). Ono je stvoreno i ima početak i kraj, koji ograničavaju trajanje ljudske istorije. Zemaljsko vreme je u korelaciji s večnošću i u nekim ključnim trenucima ljudska istorija na neki način „upada” u večnost. Hrišćanin teži da iz ovozemaljskog vremena pređe u večnost, gde vlada večno blaženstvo.

Drugo, istorijsko vreme dobija određenu strukturu, jasno se deleći na kvantitativnom planu, a naročito na kvalitativnom, u dva velika razdoblja, — jedno je pre, a drugo posle Hristovog rođenja. Istorija je kretanje od čina božanskog stvaranja ka Strašnom sudu. U središtu istorije se nalazi ključna činjenica sakrament (sveta tajna) koja joj određuje tok i daje nov unapred određeni smisao čitavom potonjem razvitku: dolazak i smrt Hrista. Starozavetna istorija je istorija razdoblja u kojem se priprema dolazak Hrista, a potonja istorija je posledica njegove inkarnacije i njegove smrti. Ovaj je događaj

izuzetan i jedinstven po značenju. Tako se nova apercepcija vremena oslanja na tri odredišna trenutka: početak, vrhunac i kraj ljudskog roda. Vreme konačnog postaje vektorsko, pravolinijsko i nepovratno. Hrišćansko viđenje vremena razlikuje se kako od antičkog viđenja, okrenutog jedino prošlosti, tako i od mesijanskog i pro-ročkog, okrenutog budućnosti, koje je svojstveno judejskom shvatanju vremena onakvom kakvo se izražava u Starom zavetu. Hrišćansko shvatanje vremena pridaje važnost istovremeno i prošlosti — pošto se tragedija Novog zaveta već odigrala — i budućnosti, koja donosi nagradu ili kaznu. I upravo, postojanje baš tih referencijalnih tačaka u vremenu „ispravlja” ga izvanrednom snagom, izvlači ga u liniju, stvarajući tako čvrstu sponu između vremena i upisuje tok istorije u imanentnu, strogu ravan — jedino moguću (u okviru ovog shvatanja sveta). Primetno je, ipak, da se vreme u hrišćanstvu, iako vektorsko, nije oslobodilo cikličnog shvatanja: mada se tumačenje vremena korenito promenilo. Ustvari, budući da je vreme bilo odvojeno od večnosti, čovek koji ispituje isečke zemaljske istorije vidi ga u obliku pravolinijskog niza; ali ista ta zemaljska istorija posmatrana u celini, uokvirena stvaranjem i krajem sveta, pojavljuje se kao završen ciklus: čovek i svet se vraćaju Tvorcu, a vreme večnosti.

Istorijsko vreme hrišćanstva je dramatično. Drama počinje prvim slobodnim činom čoveka: Adamovim padom. S ovim je tesno povezan dolazak Hrista, koga Bog šalje da spase ljudski rod. Nagrada i kazna doći će na kraju zemaljskog postojanja. Tumačenje zemaljske istorije kao istorije spasenja čovečanstva dalo joj je novu dimenziju. Ljudski život se odvija istovremeno na dva vremenska plana: na planu empirijskih i prolaznih događaja zemaljskog postojanja i na planu ispunjenja božanskog naređenja. Čovek dakle, učestvuje u drami opšte istorije tokom koje se odlučuje i sudbina sveta i sudbina njegove duše. Ovo je osećanje posebno obojilo stav srednjovekovnih ljudi prema svetu koji su bili svesni da neposredno učestvuju u istoriji. Dramatična priroda hrišćanske apercepcije vremena zasniva se na dualističkom viđenju sveta i njegove istorije. Zemaljski život i cela njegova istorija su borilište na kome se sukobljavaju dobro i zlo. Ali to nisu bezlične kosmičke sile; ukorenjeni su u samom čoveku i za pobedu dobra u njegovoj duši i u istoriji neophodan je slobodan izbor čoveka. Iz priznavanja ljudske slobode izbora proističe i neumitno dramatična priroda hrišćanskog poimanja vremena i istorije. Zemaljski život, sa svojim prolaznim radostima i jadima nije cilj po sebi, on dobija smisao tek u okviru sakramentalne istorije spasenja čovečanstva. Zato prošlost i budućnost

imaju veću vrednost od sadašnjosti — vremena koje prolazi. Ovakav stav prema tekućim događajima sadašnjosti svojstven je mitološkoj svesti, koja u njima vidi samo odsjaj izvornih uzora, ponavljanje božanskog prauzora. Ali i hrišćansko shvatanje sveta je mitološko, mada se u jednome bitno razlikuje od „prirodnih“ paganskih mitologija: hrišćanski mit je istorijski mit koji ne razvodnjava zemaljsku suštinu u igri natčulnih suština, već gradi, polazeći od svetog i od zemaljskog, specifično dualističku sliku istorijskog razvitka. Zato je, u okviru hrišćanskog shvatanja vremena, moguće stvoriti filozofiju istorije i pojmiti vreme kao jednosmerni istorijski niz.

Hrišćanski istoricizam je specifičan. On dopušta razvitak, promenu; ali taj razvitak nije neograničen i ne nosi u sebi mogućnosti koje bi se slobodno mogle ostvariti, ne može da dovede do neočekivanih rezultata, onih koji nisu unapred predviđeni. Hrišćanska istorija je usmerena ka prethodno postavljenoj granici. Simbolička „simetrija“ zbivanja i ličnosti Starog i Novog zaveta (gde je onaj prvi prasluka drugog, a oba niza su u potpunom skladu), avgustinska doktrina šest „doba“ koja je čovečanstvo preživelo, teorija svetog Jeronima o četiri monarhije, koja ne dopušta pojavu pete, sve su to svedočanstva o usmerenosti istorije providenjem, a ritam, sadržaj i ishod su neumitni i predodređeni vrhunskim umom. U tom sistemu mišljenja bilo je savršeno logično da hroničar, pišući istoriju do njemu savremenih događaja, doda, kao što je to na primer učinio Oton de Frezin, sliku smaka sveta: samo se tako sačinjena istorija smatrala potpuno dovršenom kao i to da je njen smisao otkriven.

Ali, naličje ovog istoricizma, zamračenog religioznim shvatanjem smisla istorije, jeste i „anti-istoricizam“. Srednjovekovni hroničari, utvrđujući činjenice političke i verske istorije, kao i kosmičke probleme koji, po njihovim uverenjima, na tajanstveni način učestvuju u ljudskim stvarima, nisu poznavali sve ostale vidove društvenih odnosa, i uopšte nisu primećivali promene, ni na materijalnom ni na duhovnom planu. Ova osobenost srednjovekovne historiografije objašnjava se ne samo prednošću koju su istoričari davali kraljevskim ličnostima i događajima s njima u vezi: u svesti ljudi tog doba sva zgusnutost stvarnog života ostala je izvan istorije, ukočena, nenačeta vremenom. Vreme protiče, ali ne u svim oblastima života. Ono je samo spoljna varijacija na osnovi nepomičnog sveta. „Vremena se menjaju, reči se menjaju, ali ne i zakon“, jer „jednom istinita tvrdnja uvek će biti istinita“. Zato se verovalo da će

Hristos doći, dolazi i došao je (Tjer Lombar). Istina nije vezana za vreme i ne menja se s njim.

Hrišćanskom shvatanju vremena, koje potiče od Svetog Avgustina, svojstven je psihologizam. O vremenu se nije toliko mislilo kao o čistom pojmu, apstraktnoj meri (zna se da je Sveti Avgustin dovodio u pitanje Aristotelovu tvrdnju da je vreme mera kretanja, a da se ono meri kretanjem rebeskih tela), koliko se opažalo kao psihološka činjenica, kao unutrašnji doživljaj duše. U svakom trenutku, čovek je trebalo da bude spreman da umre i da izađe pred Tvorca; stav prema vremenu i večnosti bio je, dakle, specifičan, trenutani i ličan. Vreme je postajalo bitan vid njegovog duhovnog života, sastavni deo njegove savesti. Nije li ova psihologizacija vremena vezana za opštu „dematerijalizaciju“ hrišćanskog shvatanja sveta i nije li to reakcija na telesno i fizičko poimanje sveta paganske antike?

Mada se osećanje vremena tako osetno promenilo pod uticajem hrišćanstva, evropskim narodima je bilo usađeno opažanje vremena kao ciklične pojave, kao večitog vraćanja godišnjih doba i ponavljanje ljudskih jedinki u lancu pokoljenja. O vremenu se mislilo kao o vremenu života ljudi, koje van njega ne postoji; svest seljaka nije mogla da savlada tiraniju prirodnih ritmova. Tokom celog srednjeg veka nepobitno se verovalo u sudbinu nekih ljudi i u njihovu sposobnost da predvide budućnost, da proriču i da utiču na tok vremena magijskim sredstvima. Sačuvala su se i ponovo pojavile antičke predstave o cikličnom vraćanju vremena, „točku sudbine“, vladavini „Gospodarice Fortune“. Vreme nije bilo neutralno trajanje stvarnih životnih procesa, već njihov nerazlučivi deo, imalo je opipljivost predmeta i sopstvenu stvarnost (u srednjovekovnom shvatanju „stvarnosti“) i sa svojstvima svih „prolaznih stvari“. Znači da hrišćanstvo nije uspeo da prevaziđe privrženost arhaičke svesti mitskom prauzoru, obrednom i magijskom slavu pred stvarnošću, a posebno pred proticanjem vremena.

Nesposobnost srednjovekovnog čoveka da pojmi svet i društvo kao celine koje se razvijaju, naličje je njegovog stava prema samom sebi i svom unutrašnjem svetu. Član grupe, oličenje uloge i dužnosti koje su mu dodeljene, pojedinac je pre svega težio da što više odgovara utvrđenom tipu i izvršava svoje dužnosti prema Bogu. Njegov životni put bio je unapred iscertan, „programiran“, da tako kažemo, njegovim zemaljskim pozivom. Nije, dakle, moglo biti unutrašnjeg razvoja pojedinca. Žitija svetaca, književni-biografski rod svojstven srednjem veku, obično čute o putu čoveka ka svetosti: ili se junak naglo preporuča prelazeći odmah i bez prelaza

iz stanja greha u svetost, ili mu je pak ova unapred data, a on je otkriva postupno, ne prihvatajući svoje sopstveno biće u kategorijama razvitka, — čovek očigledno nije mogao da sagleda svet kao proces. U tom sistemu mišljenja ni pojedinac na psihološkom planu, ni društvo ili svet na istorijskom nisu se javljali kao problem.

Ništa manje značajna nije činjenica da srednjovekovno slikarstvo dugo nije znalo za portret. Slikari su pojedinačno slikali ljudska lica, znači bili su u stanju da ih reprodukuju. Prema tome nije reč o „nesposobnosti” ili „nedostatku zapažanja” slikara, već o njihovoj težnji da reprodukuju opšte na račun pojedinačnog i nadosećajno na račun stvarnih crta pojedinca, koje ograničavaju sličnost. Ali nepostojanje portreta se vezuje za sklonost doba prema oličavanju večnih istina i vrednosti i ona upravo osvetljava opažanje vremena u srednjem veku. Dekonkretizacija je naliče bezvremenosti. Čovek nije osećao da živi u vremenu, za njega je postojati značilo bivstvovati u procesu nastajanja. A portret hvata jedno od mnogobrojnih stanja čoveka u prostorno-vremenskoj određenosti. Štaviše, čovečanstvo ne živi u jedinstvenom vremenu, pored prirodnog bića postoji i natprirodno, a umetnost je trebalo da odražava i zemaljski život, a istovremeno i stvarnost uzvišenije razine, s tim što se smatralo da onaj prvi proishodi iz ove druge.

Da bi se bolje razjasnilo kako je srednjovekovni čovek osećao tok života i istorije, bilo bi važno proučiti tumačenje vremena u književnim delima tog doba. Ali, taj bi problem zasluživao posebnu studiju. Zadovoljićemo se pominjanjem Dantea, pisca koji je, možda, najsnažnije izrazio srednjovekovno poimanje vremena. Suprotnost između vremena prolaznog zemaljskog života i večnosti, kao i uspon prvog prema drugoj, određuju „prostorno-vremenski kontinuiteti” *Božanstvene komedije*. Cela istorija ljudskog roda u njoj izgleda kao sinhrona. Vreme, nepomično, celo je — sadašnjost, prošlost i budućnost — u sadašnjem trenutku. Nastanjujući Pakao svojim savremenici i sunarodnicima, Dante je u najvećoj mogućoj meri približio različite slojeve vremena ne samo međusobno već i večnosti. Sistem mišljenja „komedije” zasniva se na suprotnosti između „večnosti” i „zemaljskog toka”. „Vreme ljudskog života suprotstavljeno je božanskoj večnosti.” Hiljadu godina predstavlja manje za večno trajanje „od jednog treptaja za pokret sporijeg nebeskog točka”. Blaženstvo se dostiže tek u raj, „tamo” gde su se sva „gde” i sva „kad” zaputila, gde vlada „početak i nastavak i kraj”, a ne „pre” ni „posle”, „gde jedan tren oka nije duže bivanje od velikog zahvata dvadeset pet vekova”.

Društveno vreme se razlikuje ne samo od kulture do kulture i od društva do društva, već se razlikuje i u svakom socio-kulturnom sistemu prema njegovoj unutrašnjoj strukturi. Ono ne teče jednoobrazno u svesti različitih klasa i grupa, one ga poimaju i doživljavaju svaka na svoj način, jer je ritam funkcionisanja u njih različit. Drugim rečima, uvek u društvu postoji ne neko, bilo koje, vreme, jedinstveno i „monolitno“, već čitava skala društvenih ritmova uslovljenih zakonima različitih procesa i prirodom različitih ljudskih grupa. U srednjem veku stav prema vremenu ima različite vidove, već prema tome da li je reč o zemljoradničkom vremenu, vremenu porekla (ili rodoslova), biblijskom (ili liturgijskom) vremenu, cikličnom vremenu i, najзад, istorijskom vremenu. Ali kao što se različite društvene pojave, ustanove i mehanizmi koji deluju u društvu nalaze u međusobnom odnosu i obrazuju globalni sistem u kojem preovlađuje određeni tip determinizma, ritmovi delovanja tih mehanizama i rada tih društvenih oblika obrazuju hijerarhiju društvenog vremena određenog sistema. Društvo ne može da postoji ukoliko različiti društveni ritmovi nisu dostigli izvestan stupanj koordinacije. Zato možemo da govorimo o društvenom vremenu koje preovlađuje u društvu. Prirodno, u društvenom sistemu bremenitom suprotnostima društveno vreme vladajuće klase je odlučujuće, sve dok ta klasa ne izgubi stvarnu kontrolu nad društvenim životom i dok je uticajna ideološka snaga. Značajan element mehanizma društvene kontrole, koja je u rukama vladajuće klase, upravo je društveno vreme. I obrnuto, promena strukture vremena, prema kojem živi društvo, jedan je od pokazatelja koji nagoveštavaju da vladajuća klasa gubi kontrolu nad društvenim životom.

U srednjem veku crkva je bila gospodarica društvenog vremena. Sveštenstvo je određivalo celokupan sistem izračunavanja vremena. Hronologija istorijskog vremena računala se počev od stvaranja sveta i od Hristovog rođenja. Astronomska godina bila je i liturgijska godina, obeležena verskim praznicima. I sâm dan crkva je ustrojila prema svojim službama i molitvama. Stanovništvo se obaveštavalo o proticanju vremena zvonima koja su pozivala na jutrenje, na službu božju, na večernje, itd. Tako je sveštenstvo središnje i usmeravalo tok vremena feudalnog društva i određivalo mu ritam. Svi pokušaji koji su imali za cilj da vreme oslobode kontrole crkve bili su surovo gušeni: crkva je branila da se radi u praznične dane (— poštovanje verskih zabrana smatralo se važnijim od dodatne proizvodnje, koja bi se dobila u praznične dane, koji su činili više od jedne trećine godine), ona je odlučivala o dozvoljenoj hrani za taj i taj period (postove), mešala se u seksualni život

naznačujući kad je spolni čin dozvoljen, a kad predstavlja greh. Potpuna kontrola crkve nad društvenim vremenom dovela je do potčinjavanja čoveka vladajućem društvenom i ideološkom sistemu. Vreme jedinke nije bilo njeno pojedinačno vreme, ono joj nije pripadalo, već je zavisilo od više sile koja njom vlada.

Zato je otpor vladajućoj klasi u srednjem veku dobio oblik pobune protiv crkvenog kontrolisanja vremena: eshatološke sekte, proričući bliski smak sveta i pozivajući na kajanje i odricanje od ovozemaljskih dobara dovedle su u sumnju valjanost crkvenog vremena. One su hiljadugodišnju istoriju tumačile suprotno od zvanične doktrine crkve, tvrdeći da će danu Strašnog suda prethoditi hiljadugodišnja vladavina Hrista na zemlji, poričući sve feudalne i crkvene ustanove, svojinu i društveni poredak. Apokaliptičko iščekivanje bliskog „kraja vremena” simbolički je značilo neprijateljstvo sektaša prema pravovernom shvatanju vremena. Eshatološke sekte predstavljale su opasnost za vladajuću crkvu jer su, proričući i „požurujući” smak sveta, za koji su smatrale da je blizak, poricale opravdanje zemaljskog poretka, kome je crkva pripisala božansko poreklo. Sektaši nisu, zaista, ubrzavali vreme, oni su ga poricali proričući bliski kraj. Mistici su čak tvrdili da postoji mogućnost prevazilaženja nepovratnosti vremena i vraćanja izvornom načinu bića bliskog Svetoj Trojici: u tom času, po rečima Maistor Ekarta, moguće je povratiti sve „izgubljeno vreme”.

Svešteničko vreme moglo je da preovlađuje dokle god je odgovaralo laganom i odmerenom ritmu života feudalnog društva. Odbrojavanje prema pokoljenjima, vladavinama, papstvima, imalo je za ljude toga doba više smisla od tačnog izračunavanja kratkih delova vremena nezavisnih od verskih i političkih događaja. U srednjem veku nije bilo potrebno vrednovati i štedeti vreme, tačno ga meriti i poznavati i njegove najmanje delove. Ova veličanstvena sporost srednjovekovnog života bila je uslovljena prevashodno zemljoradničkom prirodom feudalnog društva. Ali, unutar njega se obrazovalo i razvijalo drugo jezgro društvenog života, obeleženo posebnim ritmom koji je zahtevao više strogosti u merenju vremena i više pažnje pri njegovom „trošenju”: grad.

Proizvodni ciklusi zanatlija nisu bili određeni smenjivanjem godišnjih doba. Ako je zemljoradnik bio neposredno uvučen u prirodni ciklus i mogao ga se osloboditi teško i nepotpuno, gradski zanatlija je bio vezan za prirodu složenijim i oprečnim odnosima. Između nje i njega stvorio je veštačku sredinu svojim različitim oruđima i svakojakim napravama koje su po-

sredovale u njegovim odnosima s prirodnom okolinom. U gradskoj civilizaciji koja se radala čovek je već bio podređeniji poretku koji je sam stvorio no prirodnim ritmovima. Jasnije se odvajao od prirode i prema njoj se ponašao kao prema spoljnjem objektu. Razvitak gradskog stanovništva, čiji je novi način mišljenja bio racionalniji, počeo je da menja tradicionalističko poimanje prirode. Rastuća složenost praktične delatnosti čoveka i njegov jači i usmereniji uticaj na prirodu postavljali su mu nove probleme. Priroda je gubila od svoje svetosti. Odražavajući novi položaj čoveka u svetu, neki teolozi su počeli da se pitaju da li su ljudske tvorevine božanske tvorevine. Čovek je sebe shvatao kao samostalnog stvaraoca svog sopstvenog veštačkog sveta, odvojenog od sveta prirode.

U tim uslovima počinje da se oseća potreba za tačnijom i za sve važećom merom tela, površina, prostora i vremena. Delatnost trgovaca zahteva da se rastojanja između trgovačkih središta prelaze brže. Preduzetnici se trude da se proizvede što više u datoj jedinici vremena te i da povećaju trajanje radnog vremena, sitnim zanatlijama i radnicima „ide u račun“ da se radni časovi tačno mere. Vreme (ili tačnije čas) postaje mera za rad. Ono dobija veliku vrednost pretvarajući se u bitan faktor proizvodnje. Pojava mehaničkih časovnika vrlo je logičan rezultat toga, a istovremeno i izvor novog osećanja vremena. Izumljeni krajem 13. veka, oni su, po Špengleru, „užasni simboli vremena koje prolazi... najstroži izraz koji je u stanju da da istorijsko osećanje sveta“. U 14. i 15. veku ukrašavaju kule gradskih većnica mnogih evropskih gradova. Netačni, bez kazaljke koja pokazuje minute, oni ipak znače pravu revoluciju u poimanju društvenog vremena. Zvonjenje gradskog časovnika simbol je „svetovnog“ vremena, nasuprot zvonima crkava i manastira koji su merili vreme verskih službi. Gradska zajednica postaje gospodar svog sopstvenog vremena s posebnim ritmom. Tada počinje, da se poslužimo rečima Žaka Le Gofa, prelaz s „biblijskog vremena“ na „vreme trgovaca“.

Međutim, ako se ove činjenice razmatraju u široj kulturnoistorijskoj perspektivi, činjenica da se gradsko vreme oslobodilo vlasti crkve neće možda izgledati kao glavna posledica izuma mehaničkih časovnika. Ako se tokom dobrog dela istorije nije ukazala potreba da se stalno i tačno meri vreme i da se deli u podjednake periode, nije jedini razlog to što nije bilo odgovarajućih uređaja za takvo merenje. Društvenoj potrebi obično odgovaraju i sredstva koja je zadovoljavaju. Mehanički časovnici postavljeni su po evropskim gradovima u času kad su uticajne društvene skupine postale svesne potrebe da zna-

ju tačno vreme. Ove skupine su prekinule (nije se, razume se, to dogodilo odmah, — reč je o težnji) ne samo s „biblijskim” vremenom već s čitavim poimanjem sveta svojstvenim tradicionalnom zemljoradničkom društvu. U tom starom poimanju sveta, vreme, da to oset ponovimo, nije bilo samostalna kategorija, shvaćena nezavisno od svoje stvarne i predmetne sadržine, ono je bilo samo jedan „oblik” postojanja sveta, nerazdvojan od samog postojanja, a bio je obuhvaćen prirodnim i čovekolikim konceptima. Odatle dolazi i njegovo kvalitativno određenje: moglo je biti „dobro” ili „loše”, sveto i svetovno. Pojam vremena bez osobina, po svojoj sadržini neutralnog i nevezanog za one koji ga žive i pripisuju mu afektivnu obojenost, bio je stran svesti ljudi starog i srednjeg veka. Zato je ravnomerna podela vremena na merljive i međusobno zamenljive delove bila nemoguća.

Stvaranje mernog instrumenta najzad je uspostavilo uslove potrebne izgradnji novog stava prema vremenu, shvaćenom kao jednoobrazno i neizdiferencirano proticanje koje se može izdeliti na jednake jedinice bez osobenosti. U evropskom gradu je započelo, prvi put u istoriji, „izdvajanje” vremena kao čiste forme merljive i izvan života.

Mehanički časovnici, koje su koristili plemstvo, vladari i gradski oci kao znak društvenog ugleda, uvek su imali praktične ciljeve. Evropljani su postupno napuštali posmatranje sveta *sub speciae aeternitatis* da bi prema njemu zauzeli aktivan stav *sub specie temporis*.

Posedujući sredstvo za tačno merenje vremena, dakle za njegovo deljenje u podjednake periode, ljudi su morali pre ili posle otkriti korenite preobražaje koje je taj koncept pretrpeo, a pripremio ih je čitav razvitak društva, posebno grada. Prvi put i konačno vreme se „razvuklo” u pravoj liniji od prošlosti ka budućnosti prolazeći kroz trenutak koji se naziva sadašnjost. Ako su u prethodnim razdobljima razlike između prošlog, sadašnjeg i budućeg vremena bile relativne i ako je granica koja ih razdvaja bila pokretljiva (u verskom i magijskom ritualu, u času ispunjenja mita, prošlost i budućnost su se utapale u sadašnjost, u večni trenutak pun uzvišenog smisla), s pobedom pravolinijskog vremena ove su razlike postale vrlo određene, a sadašnje vreme se „sabilo”, postajući tačka koja stalno klizi po liniji između prošlosti i budućnosti i koja pretvara budućnost u prošlost. Sadašnje vreme postalo je prolazno, nepovratno i neuhvatljivo! Prvi put čovek je utvrdio da se vreme, čiji je tok otkrivao kroz događaje, ne zaustavlja čak ni kad se ništa ne događa. Prema tome potrebno je uštedeti vreme i truditi se

da se ispuni radnjama za čoveka korisnim. Otkucavanje sa sahat-kule, koja je odzvanjala redovno, podsećalo je neprestano na kratkoću života i pozivalo da mu se suprotstave velika dela i da se vremenu dâ pozitivna sadržina.

Prelaz na mehaničko računanje vremena doprineo je otkrivanju onih osobina vremena koje su morale da privuku posebnu pažnju nosilaca novog načina proizvodnje: preduzetnika, industrijalaca, trgovaca. Vreme se shvatalo kao velika vrednost i kao izvor materijalnih vrednosti. Nije teško uvideti da je shvatanje vremena išlo uporedo s porastom svesti o sebi, koju je jedinka sticala počinjući sebe da sagledava ne kao rodovsko biće, već kao jedinstvenu individualnost, to jest kao jedinku, u okviru konkretne vremenske perspektive, koja treba da razvija svoje osobine tokom ograničenog perioda koji joj je pripao u ovom životu. Mehaničko računanje vremena vrši se bez neposrednog učešća čoveka, koji mora da prizna da vreme od njega ne zavisi. Rekli smo da je grad postao gospodar svog sopstvenog vremena: u tom smislu je istina da se ono otelo kontroli crkve. Ali je takođe istina da upravo u gradu čovek prestaje da gospodari svojim vremenom, jer je ovo, imajući sad mogućnost da protiče nezavisno od ljudi i događaja, počelo da uspostavlja svoju tiraniju, kojoj ljudi moraju da se pokore. Vreme im nameće svoj ritam, tera ih da brže delaju, da se žure, da ne propuštaju ni časak. Nekad je vreme smatrano svojinom Boga (na tome su se, posebno, zasnivali argumenti protivnika zelenaštva, koje se smatralo kao zloupotreba božjeg dobra — to jest vremena); danas se vreme shvata kao nepobitno i neprocenjivo dobro čoveka, kao što su i duša i telo (L. B. Alberti).

Percepcija i apercepcija vremena odnose se na samu suštinu kulturnog vremena. Ovaj se koncept tesno vezuje za pojam revolucije. Možda ipak gubimo iz vida činjenicu da je u istoriji, pored razvitka, i statički element igrao bitnu ulogu. Velikim razdobljima istorije svojstvene su vrlo spore promene, stagnacija proizvodnje i društvenog života, pa prema tome i težnja da se svet ne shvata u nastajanju već u stanju mirovanja ili „večitog vraćanja“. Moguće je da neki savremeni naučnici potcenjuju ovaj činilac, jer pripadaju civilizaciji koja se burno razvija, primoravajući ih da i samu prošlost vide kroz prizmu promena.

Ali videli smo da je u primitivnim društvima i u antičkim civilizacijama, kao i kod nekih vanevropskih naroda, preovlađivao ne vektorski koncept vremena već ciklični, nastao iz drugog

načina života, iz posebnog shvatanja sveta, iz tipa ličnosti koja preovladuje u društvu. Shvatanja vremena u tom i takvom društvu ili kulturnoj oblasti odražavaju kadencu društvenog razvitka. Preovlađivanje cikličnog vremena nad pravolinijskim u društvenoj svesti, uslovljeno je specifičnim odnosom između dinamičkih i statičkih elemenata u istorijskom procesu.*)

(Prevela s francuskog IVANKA MARKOVIĆ)

*) *Komentar Vojina Matića:* Čitajući Gurevića, osetio sam prijatnost izvesne srodnosti u izboru podataka o vremenu, ali i povodom gledanja na rađanje individualnosti, i utopljenosti čoveka u zajednicu, u simbiotičnom odnosu, pre toga ispunjenja. Slično je i sa postepenim nastankom svesti čoveka o sopstvenoj volji nezavisnoj od božanske.

Otkrio sam i neke svoje nedostatke u motivaciji istraživanja. Imam utisak da moja motivacija, vrlo živa kada se radi o pregenitalnim problemima razvoja, iznenada popušta sa izlaskom iz falusnog stadijuma, da bi se ponovo, ali nedovoljno, rasplamsala u pubertetskim problemima, i posle toga pala na vrlo niske grane. Gurević naprotiv u srednjevekovnoj psihologiji, koja po meni odgovara latenciji, nalazi svoj najviši domet. Tu sam najviše naučio. Kao da mi je on eksplicirao šta čoveku znači strukturacija vremena, kao što sam je ja prikazao. Takav psihički mehanizam dozvolio je da doživljaj vremena, sada već potisnut u primarni proces, negira prolaznost. Gurević kaže: „Zato se verovalo da će Hristos doći, dolazi i došao je (Pjer Lombard). Istina nije vezana za vreme i ne menja se s njim“. Tako on smatra da je u srednjevekovnom hrišćanstvu postojao istovremeno i istoricizam hronika i antiistoricizam verovanja.

To me je vratilo na moja tvrđenja izražena na drugom mestu — da čovek, prolazeći kroz iste faze razvoja kroz koje je prošlo i čovečanstvo, slojevito taloži u sebi sve forme odnosa prema objektima, njihovim supstitutima, i prema prirodnoj i društvenoj stvarnosti koju oni obrazuju. Struktura vremena, kao koordinatni sistem, ili podnevlci i uporednici, koji dozvoljavaju precizna merenja, igraju istovremeno ogromnu ulogu u psihičkoj ekonomici čoveka, dajući preglednost i ciljnu upravljenost njegovom životu, omogućujući mu da sagleda svoj smisao u svakodnevicu koja prkosi predviđanjima.

